

Olaf van Nimwegen

De Nederlandse Burgeroorlog

1748-1815

2017 Prometheus Amsterdam

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek een subsidie van het Prins Bernhard Cultuurfonds.

©2017 Olaf van Nimwegen

Omslagontwerp Sander Patelski

Omslagbeeld Hermanus van der Velde, schilderij van de wapenschouwing van het vrijkorps Sneek. Collectie Fries Scheepvaart Museum Sneek

Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 351 4429 3

De Republiek in het nauw (1748-1785)

De nasleep van de Oostenrijkse Successieoorlog

De Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748), een wereldomspannend conflict tussen Frankrijk, Spanje, Beieren en Pruisen enerzijds en een Grote Alliantie van Oostenrijk, de Republiek, Groot-Brittannië en een reeks kleine Duitse vorsten anderzijds, kende voor de Republiek een rampzalig einde. De Oostenrijkse Nederlanden (ruwweg het huidige België), die bij de Vrede van Utrecht (1713) aan Oostenrijk waren toegewezen maar onder voorwaarde dat zij zouden dienen als vooruitgeschoven verdedigingswal of barrière van de Republiek tegen Frankrijk, waren tussen 1744 en 1746 door de Fransen onder de voet gelopen. Parijs had vervolgens opdracht gegeven de verdedigingswerken van de veroverde barrièresteden te ontmantelen. Toen de Franse legers in 1748 naar huis terugkeerden, waren de Oostenrijkse Nederlanden in een open vlakte veranderd. Voor de Republiek had dit verstrekkende gevolgen, want sinds de late zeventiende eeuw was haar internationale reputatie gebaseerd op haar militaire dominantie van de Zuidelijke Nederlanden, een gebied van enorme strategische betekenis. Voor Frankrijk leverde een aanval uit het noorden het grootste gevaar op, omdat daar geen natuurlijke hindernissen waren die een opmars naar Parijs konden vertragen. Na 1748 hoefden de Fransen

daar geen rekening meer mee te houden, omdat zij dit gevaar onmiddellijk konden neutraliseren door met hun troepen de Oostenrijkse Nederlanden binnen te trekken. De uitkomst van de Oostenrijkse Successieoorlog leidde al binnen enkele jaren tot een verrassende ommezwaai in de internationale verhoudingen. In mei 1756 sloten de aartsvijanden Frankrijk en Oostenrijk een militair bondgenootschap gericht tegen Pruisen en Groot-Brittannië. Nog tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog was in Parijs en Wenen het besef ontstaan dat de al bijna drie eeuwen durende vijandschap tussen de Franse monarchie en het Habsburgse huis was achterhaald en dat in plaats van elkaar verder uit te putten, zij hun krachten beter konden gebruiken voor het bestrijden van de Pruisen en de Britten. De Pruisische koning Frederik II de Grote (1712-1786) had in 1740 Silezië, een van de rijkste Habsburgse bezittingen, veroverd en de Britten hadden de Frans-Oostenrijkse worsteling benut om hun positie in Noord-Amerika en Azië te versterken.¹

Groot-Brittannië en Pruisen, bondgenoten sinds januari 1756, probeerden met het schrikbeeld van een katholieke overheersing van Europa de Republiek te bewegen hun kant te kiezen in de ophanden zijnde oorlog met Frankrijk en Oostenrijk. De *renversement des alliances* kon inderdaad uitgelegd worden als een herleving van de tegenstellingen uit de tijd van de reformatie toen katholieken en protestanten elkaar op leven en dood hadden bestreden, maar de achttiende-eeuw liet zich bij zijn politieke keuzes minder door godsdienstige afwijkingen dan door staatsraison leiden. De Frans-Oostenrijkse alliantie mocht de internationale betrekkingen dan op hun kop hebben gezet, zij bood de Republiek ook nieuwe mogelijkheden. Zolang Frankrijk de Zuidelijke Nederlanden had willen inlijven, hadden de Nederlanders een groot leger moeten onderhouden om een herhaling van het Rampjaar te kunnen voorkomen. Nu Frankrijk een bondgenoot van Oostenrijk was en de Bourbons eindelijk een punt hadden gezet achter hun expansiedrang naar het noorden, was de Republiek niet langer aangewezen op Britse hulp tegen Frankrijk. Dit gaf haar de mogelijk-

heid om als het Frans-Britse conflict opnieuw zou opblazen zelf afzijdig te blijven. Voor een neutraliteitspolitiek kon volstaan worden met een relatief kleine krijgsmacht waarvan de inrichting en bewapening waren afgestemd op een taaie grens- en kustverdediging, een noodzakelijke voorwaarde om de oorlogvoerenden te kunnen dwingen de Nederlandse neutraliteit te respecteren. Het geldt dat hiermee op de landsverdediging kon worden uitgespaard zou bovendien de financiële ruimte creëren voor de hoognodige modernisering en uitbreiding van de vervallen Nederlandse oorlogsvloot.²

De Republiek blijft neutraal in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763)

Sinds de Vrede van Utrecht vormde sanering van de overheidsuitgaven een obsessie voor de bestuurders van de Republiek. Holland, dat een grotere bijdrage aan de gezamenlijke defensie-uitgaven leverde dan de zes overige gewesten samen, zuchtte na de titanenstrijd met de Zonnekoning onder torenhoge schulden en door de Oostenrijkse Successieoorlog was zijn financiële situatie nog verder verslechterd. In een in 1782 opgestelde analyse betoogde de Zeeuwse pensionaris Laurens Pieter van de Spiegel (1736-1800) dat de Republiek sinds het midden van de zeventiende eeuw een te grote rol in de Europese machtspolitiek had gespeeld en daardoor ‘tot zinkens toe [was] beswaard’. De totale schuld was opgelopen tot ongeveer 700 miljoen gulden, waarvan ruim de helft voor rekening van Holland kwam. De over dit bedrag verschuldigde rente slokte 60 procent van de Hollandse belastinginkomsten op. Van de Spiegel maakte de eerdere generaties het verwijt dat zij door oorlogen op krediet te voeren een te zware wissel op het nageslacht hadden getrokken. ‘Ieder nieuwe oorlog is een stap nader om de nakomelingschap de middelen tot haare defensie nodig, uyt de hand te neemen.’ Precies om die reden wilde Pieter Steyn (1706-1772), raadpensionaris van Holland van 1749 tot 1772, dat

de Republiek haar buitenlandbeleid zou afstemmen op de staat van haar financiën. Concreet betekende dit dat Holland er alles aan moest doen om de Republiek geen partij in het Frans-Britse geschil te laten worden. Dit zou niet gemakkelijk worden. Londen oefende grote druk op de Staten-Generaal uit om zodra het tot vijandelijkheden met Frankrijk mocht komen, troepen voor de verdediging van Groot-Brittannië beschikbaar te stellen en als dochter van George II (1683-1760) zou het voor gouvernante Anna vrijwel onmogelijk zijn om de gevraagde hulp te weigeren.³

In 1678 hadden Engeland en de Republiek in een defensief verdrag afgesproken dat zij elkaar in geval van oorlog met minimaal 6000 man troepen en 20 oorlogsschepen zouden bijstaan. De Britten gaven nu een zo breed mogelijke invulling aan dit verdrag en beweerden dat het ook van kracht was wanneer de Fransen Hannover – George II was tevens keurvorst van dit vorstendom – of de Britse koloniën in Amerika bedreigden. Steyn bestreed dit en verklaarde namens Holland dat zolang Frankrijk Groot-Brittannië niet rechtstreeks aanviel en de Oostenrijkse Nederlanden ongemoeid liet, de Republiek neutraal zou blijven. Steyn kreeg voor zijn standpunt steun van de hoogste Nederlandse militair, de hertog van Brunswijk. Brunswijk was in december 1750 door Willem IV overgehaald om zijn onderbevelhebber te worden en sinds diens plotselinge overlijden in oktober 1751 was hij de belangrijkste adviseur van Anna. Brunswijk stond niet afwijzend tegenover het beschikbaar stellen van een hulpkorps aan Groot-Brittannië, maar dan zou het leger wel eerst versterkt moeten worden met ruim 13.000 soldaten. De landstrijdkrachten van de Republiek telden op dat moment amper 30.000 man effectieve troepen, terwijl dat er volgens ervaren generaals 40.000 à 50.000 zouden moeten zijn. In juli 1755 verzocht Anna de gewesten in te stemmen met de door Brunswijk voorgestelde legeraugmentatie, maar de Amsterdammers onthielden hun goedkeuring en zonder medewerking van de machtigste stad van de Republiek was het voorstel kansloos. De grote handelsstad wilde onder geen beding in een oorlog gezogen worden die alleen het Britse

belang zou dienen. Van de Franse ambassadeur in Den Haag ontving Steyn bovendien de verzekering dat koning Lodewijk xv (1710-1774) ‘er niet aan dacht zijn vijanden te vermenigvuldigen, [maar] juist al het mogelijke deed om te verhinderen dat het geschil met de Britten op een algemene oorlog zou uitlopen’.⁴ Toen het bovendien niet de Fransen maar de Britten en de Pruisen waren die de vrede verbraken, stond niets meer een neutraliteitsverklaring door de Republiek in de weg.

Neutraliteit bood echter geen garantie dat de Nederlanders er zonder kleerscheuren af zouden komen, want de Britse gezant in Den Haag had Steyn eerder gedreigd dat als de Republiek Frankrijk te vriend wilde houden, Britse oorlogsschepen en kapers de jacht zouden openen op Nederlandse koopvaarders die op Franse havens voeren. De Nederlanders hoefden er niet op te rekenen dat de Britse regering zich daarvan zou laten weerhouden door het Marinetraktaat van 1674. In dit verdrag hadden Engeland en de Republiek afgesproken dat als een van beide in oorlog was, het de ander was toegestaan de handel met de vijand voort te zetten. De enige voorwaarde was dat het hierbij niet om goederen ging die voor de oorlogvoering gebruikt konden worden, zoals buskruit en wapens. Het principe van ‘vrij schip, vrij goed’ leverde de Hollandse koophandel veel voordeel op. Zolang de Nederlandse oorlogsvloot tegen die van de Britten was opgewassen, had Londen zich aan het Marinetraktaat gehouden, maar na 1750 was dat niet langer het geval. De Britten breidden de lijst met contrabande steeds verder uit onder het mom dat alles wat voor de bouw van een koopvaardij- of vissersschip gebruikt kon worden ook voor een oorlogsschip kon dienen en matigden zich op grond daarvan het recht toe om Nederlandse vrachtaarders met scheepstimmerhout, ijzer en hennep op te brengen en de lading in beslag te nemen.⁵

De Britse uitleg van het verdrag van 1674 en de geruststellende woorden van de Franse koning maakten in de Republiek een heftige discussie los over de vraag of in plaats van over legerversterking te praten niet beter over vlootherstel kon worden nagedacht. De voorstan-

ders van legerversterking erkenden dat de kusten, de handel en de visserij gevaar liepen zolang de marine niet met nieuwe lineschepen en fregatten was uitgebreid, maar wezen er tegelijkertijd op dat het onverantwoord was om de veiligheid van de landsgrenzen afhankelijk te maken van de welwillende houding van de aan de Zevenjarige Oorlog deelnemende staten. Terecht wezen zij erop dat eigen militaire kracht de enige echte garantie vormde dat de oorlogvoerenden het Nederlandse territorium zouden respecteren. Hierbij hoefde het niet eens om een vijandelijke aanval te gaan. Zonder een krachtige grensbewaking zou namelijk niet kunnen worden voorkomen dat een verslagen leger op Nederlands grondgebied zijn toevlucht zou zoeken. Het gevaar hierop was niet denkbeeldig want in Westfalen vochten Hannoveranen, Britten en Pruisen tegen de Fransen en hun Duitse bondgenoten.⁶

Dat het de Republiek uiteindelijk toch lukte haar neutraliteit tijdens de Zevenjarige Oorlog te bewaren, had zij te danken aan de herinnering van wat zij was geweest en wat zij mogelijk weer zou kunnen worden, namelijk een land- en zeemogendheid van de eerste rang. Voor de Pruisische koning was de Republiek een belangrijke bondgenoot met het oog op de beveiliging van zijn verspreide bezittingen langs de Nederlandse oostgrens – Opper-Gelre, Kleef, Lingen en Oost-Friesland – en voor George II vormden de Nederlandse zeehavens de veiligste verbinding met Hannover. De Britten maakten zich op hun beurt zorgen dat hun suprematie ter zee in gevaar zou komen als de Republiek haar medewerking zou verlenen aan een Frans plan voor gezamenlijk maritiem optreden door de Franse, Spaanse, Deense en Nederlandse vloeten. Daarnaast had de regering in Londen de hoop nog niet opgegeven de verstoorde relatie met de Republiek te kunnen herstellen door haar op te nemen in een Nieuw Systeem. Een militair en politiek blok gevormd door Groot-Brittannië, Hannover, Pruisen en de Republiek. Toen de Staten van Holland op 12 januari 1759 in de Staten-Generaal meedeelden dat zij besloten hadden om 25 oorlogsschepen uit te rusten, desnoods voor eigen rekening, en diezelfde avond ook nog prinses

Anna kwam te overlijden, beseftte de Britse regering dat zij de zaken niet uit de hand moest laten lopen door de Hollandse handel te veel schade toe te brengen. Zij legde zich erbij neer dat de Republiek volhardde in haar neutrale houding.⁷

Op 10 februari 1763 maakte de Vrede van Parijs een einde aan de Zevenjarige Oorlog in Noord-Amerika en Azië en kort daarop kwam er ook een einde aan de vijandelijkheden in Midden-Europa.

Nieuwe internationale gevaren veroorzaken ernstige binnenlandse spanningen (1759-1780)

Na het overlijden van Anna kreeg Brunswijk de verantwoordelijkheid voor de opvoeding van de tienjarige Willem v en diens vijf jaar oudere zuster Carolina (1743-1787). De Staten-Generaal benoemden hem tegelijkertijd tot waarnemend opperbevelhebber van het leger. Brunswijk kweet zich naar tevredenheid van de regenten van zijn dubbele opdracht. Hij werkte nauw met hen samen en hij hield zich aan de beperkingen die de Staten aan zijn militaire bevoegdheden hadden gesteld. Zo mocht hij kandidaten voor een officiersaanstelling of bevordering voordragen en voorstellen voor troepenverplaatsingen doen, maar net als in het Eerste en Tweede Stadhouderloze Tijdperk waren het de Gewestelijke Staten die de commissies verleenden en daarnaast behielden zij zich het recht voor om de binnen hun provincie gelegerde troepen op eigen gezag over de garnizoenen te verdelen. Voor de verplaatsing van de troepen tussen de provincies en in de Generaliteitslanden was de Raad van State in Den Haag verantwoordelijk.⁸

Toen Willem v op 8 maart 1766 de achttienjarige leeftijd bereikte, stelden de regenten hem in het volle bezit van zijn politieke en militaire bevoegdheden als erfstadhouder en kapitein- en admiraal-generaal van de Unie. Brunswijks invloed op zijn voormalige pupil bleef echter onverminderd groot. Willem v betwijfelde of hij wel tegen zijn taken was opgewassen en zijn adviseurs vreesden dat de republikeinen van

Veldmaarschalk Lodewijk hertog van Brunswijk-Wolfenbüttel (1718-1788), op ongeveer 66-jarige leeftijd. (Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-OB-85.358)

zijn geringe zelfvertrouwen gebruik zouden weten te maken om het stadhouderschap uit te hollen. In een geheime overeenkomst benoemde Willem v daarom Brunswijk tot zijn persoonlijke adviseur in

politieke en militaire zaken. De regeling van 3 mei 1766 kwam er in de praktijk op neer dat de hertog het beleid bepaalde, maar dat Willem v daar de eindverantwoordelijkheid voor droeg.⁹ Brunswijk usurpeerde hiermee de rol van raadgever die in stadhoudelijke tijdperken toekwam aan de raadpensionaris en andere leidende regenten. Aanvankelijk kon Brunswijk zijn adviseurschap ongehinderd uitoefenen – de Delftse regent Pieter van Bleiswijk (1724-1790) had meegeschreven aan de beruchte Akte van Consulentschap en was daarvoor in 1772 door Willem v beloond met zijn benoeming tot raadpensionaris – maar vanaf het midden van de jaren zeventig groeide bij steeds meer regenten het onbehagen over zijn invloed op de jonge stadhouder. Zij maakten zich grote zorgen of de defensie van de Republiek nog wel bij hem in goede handen was. Het dilemma of de Republiek er beter aan zou doen de vervallen marine te herstellen dan wel het te zwakke leger te versterken of toch maar beide half te doen, werd in die tijd nog complexer doordat het verstrikt raakte met de vraag of de Staten-Generaal, wanneer het opnieuw tussen Frankrijk en Groot-Brittannië tot oorlog mocht komen, hun neutraliteitspolitiek zouden kunnen voortzetten en tegelijkertijd de Britten als bondgenoot behouden?

Het opzeggen van de Britse alliantie bracht voor de Republiek het risico van een grote zeeoorlog met zich mee en zou van versterking van de marine een prioriteit maken. De torenhoge staatsschuld maakte het voor de Republiek onmogelijk zowel een omvangrijk beroepsleger als een sterke oorlogsvloot te onderhouden. Er zou dus gekozen moeten worden. Het geven van voorrang aan de vloot betekende echter nog niet dat als gevolg hiervan geaccepteerd zou moeten worden dat de landsverdediging op de tocht kwam te staan. Integendeel, door tegelijkertijd het leger zodanig te hervormen dat het bij de bestaande sterkte doelmatiger voor de verdediging kon worden ingezet en door daarnaast een beroep te doen op het militaire potentieel van de burgerij – een mogelijkheid waarin de Unie van Utrecht van 1579 al had voorzien – zou elke vijand die over land de Republiek probeerde binnen te dringen zware tegenstand kunnen worden geboden. De positie